

**ՁՈՐԱՅ ՔԱՐԵՐ, ԹԵ՛ ՔԱՐԱՀՈՒՆՋ, ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆ,
ԹԵ՛ ՀՈՐԻՆՅԱԼ «ԱՍՏՂԱԴԻՏԱՐԱՆ»**

Հայաստանի Հանրապետության հարավում՝ Մեծ Հայքի Սյունիք աշխարհում, առանձնանում է մեգալիթյան մի եզակի հուշարձան, որը հայտնի է Դիք-դիք կամ Յից-ցից քարեր, Ձորաց քար, Ձորաց քարեր, Քարեզորք, Ղոշուն դաշ, վերջերս նաև Քարահունջ անվանական տարբերակներով:

Հնավայրի դիրքը, զբաղեցրած տարածքը, ընդհանուր տեսքը, կառուցվածքային մանրամասները, ինչպես նաև տեղանքից հայտնաբերված նյութական մշակույթի մնացորդներն արդեն մեկ դար է, ինչ ոլորտի մասնագետների ու հետաքրքրասերների ուշադրության կենտրոնում են: XIX դ. վերջին հուշարձանը հետազոտել է Եր.Լալայանը¹, 20-30-ականներին՝ Ստ.Լիսիցյանը², 50-60-ականներին՝ Ս.Բարխուդարյանը³, Մ.Հասրաթյանը⁴, Վ. Հարությունյանը⁵ և Ս.Եսայանը⁶, 70-80-ականներին՝ Օ. Խնկիկյանը⁷, Է.Պարսամյանը⁸, Գ.Արեշյանը, Բ.Սադոյանը, XX դ. վերջին և XXI դ. սկզբին՝ Պ.Հերունի⁹ և նրա հետևորդները¹⁰, 2010-2015 թթ.՝ Ա.Փիլիպոսյանը, Ա.Ավագյանը¹¹ Ա.Բորոխյանը, Հ. Ավետիսյանը, Ա.Գնունին, Գ.Սարգսյանը¹² և այլք: Եվ այսուհանդերձ, առ այսօր հնավայրը դեռևս մասնագիտական առումով ամբողջապես ու համակողմանի ուսում-

¹ Լալայեան 1898: 174, 175; Լալայան 1931: 63, 66, նկ. 14:

² Լիսիցյան 1969: տախտակ CXIV:

³ Բարխուդարյան 1960: 122:

⁴ Հասրաթյան 1985: 175:

⁵ Հարությունյան 1992: 13:

⁶ Եսայան 1972: 65:

⁷ Խնկիկյան 1984; Խնկիկյան 1997: 7-8; Xnkikyan 2002: 9, 25-29, 60-61, 65-67, 148, 167, pl. VI-VII, XL, pl. LIII, fig. 1-32, pl. LIV, fig. 5-9.

⁸ Парсамян 1985.

⁹ Հերունի 1998: 87-93; Геруни 1998: 307-328:

¹⁰ Վահրադյան, Վահրադյան 2010; Բալյան 2010:

¹¹ Փիլիպոսյան, Ավագյան 2016; Փիլիպոսյան 2016: 24-43; Piliposyan 2016: 101-111:

¹² Ավետիսյան, Գնունի, Բորոխյան, Սարգսյան 2015:

նասիրված չէ, ինչն էլ բազմաթիվ հակասական, անհավանական, երբեմն նաև բացահայտ ոչ գիտական եզրահանգումների ու մեկնաբանությունների տեղիք է տալիս:

Ակնհայտ է, որ խնդրի համակողմանի վերհանման, քննարկման և անաչառ մեկնաբանման համար առաջնային դեր կարող են խաղալ.

- հուշարձանին և հարակից տարածքներին առնչվող գրավոր աղբյուրների տվյալները,

- պահպանված ժողովրդական ավանդազրույցները,

- հուշարձանի տարածքում կատարված և կատարվելիք հնագիտական հետազոտությունների համադրված տվյալները,

- տեղում պեղված հնամարդաբանական նյութերի ուսումնասիրության արդյունքները,

- նրան առնչվող երկրաբանական, աստղագիտական, հնաբուսաբանական, հնակենդանաբանական և այլ հետազոտությունների տվյալները,

- հուշարձանի պատմամշակութային պատկանելության խնդիրը և այլն:

Այս ամենի գիտական, ամփոփ և համակողմանի ուսումնասիրությունների արդյունքում հնարավոր է.

ա) որոշել հուշարձանի զբաղեցրած իրական սահմանները և տալ դրանց հնարավոր փոփոխությունները հիմնվելու պահից մինչև ավարտը,

բ) խոսել հուշարձանի անվան և դրա հնարավոր ստուգաբանության շուրջ,

գ) հիմնավորել հուշարձանի կառուցման ժամանակն ու օգտագործման ժամանակաշրջանը,

դ) ներկայացնել հուշարձանի տեղանքի ընտրության և կենսատարածքի կազմակերպման առանձնահատկությունները, բնակավայրի և դամբարանադաշտի փոխկապակցվածության և դրանցում կիրառված շինարարական հնարքների մանրամասները,

ե) ի հայտ բերել մոտիկ և/կամ հեռու գտնվող այն քարհանքը (կամ քարհանքերը), որտեղից բերվել են բնակավայրի և դամբարանադաշտի շինարարության համար անհրաժեշտ բազալտե ժայռաքեկորները,

զ) խոսել դրանց տեղափոխման միջոցների և եղանակների մասին,

է) պարզել հնագիտական հուշարձանի դերն ու նշանակությունը,

ը) եզրահանգումներ անել այն կառուցողների և օգտագործողների մասին,

թ) ողջամիտ և իրատեսական վերակազմությունների միջոցով փորձել հուշարձանը ներառել տարածաշրջանի տարաժամանակյա պատ-

մաքաղաքական և սոցիալ-մշակութային իրողությունների ու գործընթացների ոլորտը և այլն:

Անշուշտ, վերը նշված խնդիրների ուսումնասիրման և հիմնահարցերի մեկնաբանման համար անհրաժեշտ կլինի ժամանակ և համբերատար աշխատանք, սակայն, այս ամենով հանդերձ, այժմ արդեն իսկ ձեռքի տակ առկա ուշագրավ տվյալները հուշարձանի վերաբերյալ ամենաանհավանական ու անհեթեթ տեսակետների մերժման և մի շարք նախնական եզրահանգումների առաջադրման հնարավորություն են ընձեռում:

Դիրքը: Հուշարձանը գտնվում է ՀՀ Սյունիքի մարզի Սիսիան քաղաքից մոտ 3 կմ հյուսիս՝ ծովի մակարդակից 1770 մ բարձրություն ունեցող սարահարթում՝ Որոտան գետի Դար (երբեմն անվանում են նաև Դառը) վտակի անդնդախոր ձորի ձախակողմի քարափին (աղ. I, նկ. 1): Աշխարհագրական կոորդինատներն են՝ հս. լ. 39°33'02.52"-ը և ալ. երկ. 46°01'42.96"-ը:

Հնագույն գրավոր հիշատակումները: Քննարկվող տարածաշրջանի մասին տեղեկություններ պարունակող առայժմ ամենավաղ գրավոր սկզբնաղբյուրները Վանի թագավորության (Ուրարտուի) սեպագիր արձանագրություններն են: Վերջիններում թեև որոշակի տվյալներ չկան Ջորաց քարեր մեգալիթյան հուշարձանի վերաբերյալ, սակայն հույժ կարևոր նյութեր են պարունակում այս տարածաշրջանի մ.թ.ա. VIII-VII դդ. սոցիալ-քաղաքական գործընթացների մասին: Դրանք վկայված են Սարդուրի II-ի (մ.թ.ա. 764-735թթ.) Վանում կանգնեցրած քարագիր տարեգրության համապատասխան հատվածում (աղ. II, նկ. 1)¹ Սիսիանից մոտ 17 կմ արևմուտք՝ Արևիս գյուղից ոչ հեռու՝ Թանահատ վանքի ավերակներում հայտնաբերված Արգիշթի II-ի (մ.թ.ա. 714-685 թթ.) սրբատաշ կոթողի (աղ. III, նկ. 1) սեպագիր արձանագրության մեջ² և Արգիշթի II-ի՝ Վանա լճի հարավարևելյան ափին՝ Այանիս ամրոցում՝ Խալդի աստծուն ձոնված susi տաճարի մուտքի աջակողմյան հատվածում³ (աղ. III, նկ. 2):

Սարդուրի II-ի տարեգրության անհրաժեշտ հատվածը⁴ հաղորդում է.

13. ...i-ku-ka-ni MU ta-ra-[a]-ni uš-ta-di ^{KUR}E-ti-ú-ni-e-di ^{KUR}Li-qi-ú-e

¹ Меликишвили 1960: 273-275; Арутюнян 2001: 227-229; Март, Орбели 1922.

² Հարությունյան 1979: 93-104; Арутюнян 1983: 195-229; Գալսերյան 1986: 67-79:

³ Salvini 2001: 258, fig. 10-12.

⁴ Меликишвили 1960: 155, A 13-21; Арутюнян 2001: 241, A 13-21.

14. e-di-a ^{KUR}E-di-a-ni URU LUGÁL-nu-si ^mA-bi-a-ni-i-ni-i a-gu-nu-ni ma-nu gu-nu-šá-a ha-ú-bi
15. ^{URU}Ir-ú-i-a-ni URU LUGÁL-nu-si ^mIr-ku-a-i-ni a-gu-nu-ni ma-nu
16. gu-nu-šá-a ha-ú-bi ^{URU}Ir-du-a-ni URU LUGÁL-n[u]-si ú-e-er-da-i-ni-i a-gu-nu-ú-ni
17. ma-nu gu-nu-šá-a ha-ú-bi LUGÁL-ni ^{URU}Bu-i-ni-al-hi ^{LÚ}bu-ra šá-tú-bi me-ši-ni pi-i
18. 'a-al-du-bi me-e-še ^{md}Sar₅-du-ri-[e a-re-e-dè i-na-ni-li IV É. GAL ^{MEŠ}
19. ^{KUR}e-ba-na-ši-e ha-ú]-bi 'a-še ^{MEŠ}SAL₁u-tú ^{MEŠ}iš-ti-ni-ni pa-ru-bi
20. III LIM V ME ár-še ^{MEŠ}X LIM V LIM ^{LÚ}ú-e-di-a-ni IV LIM LÚ ^{MEŠ}gu-nu-ši-ni-i
21. pa-ru-ú-bi VIII LIM V ME XXV ^{GUD}pa-hi-ni pa-ru-bi ^{UDU}šú-še ^{MEŠ}pa-ru-bi ...

13. ... Նույն տարում երկրորդ անգամ (ես) շարժվեցի էթիունի (երկրի), Լիքի (երկրի)
14. Կողմը: Էդիանի (քաղաքը¹), արքայական քաղաքն Աբիանի (առաջնորդի), (որ) ամրացվել էր, մարտում (ես) գրավեցի:
15. Իրուիա(նի) (քաղաքը), արքայական քաղաքն Իրկուա(ինի) (առաջնորդի), (որ) ամրացվել էր,
16. մարտում (ես) գրավեցի: Իրդուա(նի) (քաղաքը), արքայական քաղաքն Ուերդա(ինի) (առաջնորդի), (որ) ամրացվել
17. էր, մարտում (ես) գրավեցի: Բ/Պուինի(ալխի)² (քաղաքի) արքային (ես) ծառա դարձրի (և) վրան հարկ
18. կարգեցի, (որպեսզի նա) հարկապուլ լինի Սարդուրի (արքային): Այս չորս ամրոցները
19. երկրներում ես նվաճեցի: Տղամարդկանց, կանանց այստեղից (ես) գաղթեցրի:
20. 3500 պատանի, 15000 կին, 4000 զինվորներ
21. (ես) տարա: 8525 (գլուխ) խոշոր եղջերավոր անասուն (այստեղից ես) քշեցի: 18000 (գլուխ) մանր եղջերավոր անասուն (այստեղից ես) քշեցի...

¹ Տեքստում URU «քաղաք» բացահայտչի փոխարեն ուրարտացի գրչի կողմից սխալմամբ փորագրվել է KUR «երկիր» բացահայտիչը: Տեքստի շարունակությունը հաստատում է, որ խոսքը ոչ թե երկրի, այլ ամրացված «քաղաքի»՝ բնակավայրի մասին է: Վերծանման մեջ այն ներկայացվում է «քաղաք» ձևով:

² Քաղաքի անվանումը կարող է ընթերցվել և՛ Բուինի(ալխի), և՛ Պուինի(ալխի) ձևով, քանի որ Վանի թագավորության սեպագրության մեջ bu- և pu- վանկերը ներկայացված են միևնույն սեպանշանով:

Գ.Մելիքիշվիլու կարծիքով Սարդուրի II-ի տարեգրության անհրաժեշտ հատվածում ներկայացված են մ.թ.ա.751-750թթ. վերաբերող դեպքեր, որոնք տեղի են ունեցել Հարավային Անդրկովկասում¹: Ըստ այդմ, ժամանակին՝ Սյունիքի հարավային հատվածի տեղանվանական հարցերը քննարկելիս, հիմնականում առաջին պլան էր մղվում այն հանգամանքը, որ տարեգրության համապատասխան հատվածում նշված է Էթիունի (հանդիպում է նաև Էթիուխի ձևով) համադաշնության անունը: Վերջինս զբաղեցնում էր մի ընդարձակ տարածք Սարիղամիշից մինչև Սևանա լիճը և Գուգարքից մինչև Արաքս գետի ավազանը², ուստի տեղանվանական մեկնաբանություններն էլ արվում էին այդ միջնատարածքի սահմաններում, և Էթիունիի հետ հանդիպող տեղանուններն ու ցեղանուններն ընկալվում էին որպես համադաշնության երկրամասեր՝ առանց ստույգ տեղորոշման:

Այս առումով հարցադրումն ավելի որոշակիացավ 1975թ., երբ Թանահատ վանքի մերձակայքում հայտնաբերվեց մ.թ.ա. VIII դ. վերջին կամ մ.թ.ա. VIIդ. սկզբին Արգիշթի II-ի սեպագիր քարակոթողը: Այն ուրարտական *pulusi*-ների դասական օրինակ է, քառանիստ կառուցվածք ունի և դիմային ու հակադարձ երկու լայն նիստերին սեպագիր արձանագրություններ կան: Սրբատաշ քարակոթողը, հավանաբար X-XI դդ., կրկին մշակման է ենթարկվել: Միջնադարի քարագործ վարպետը կոթողի մեկ նիստի վրա փորագրություններ է արել և այն վերածել խաչքարի՝ դրանով իսկ վնասելով այդ նիստի սեպագիր տեքստի հիմնական մասը: Կոթողի հայտնաբերումից, մաքրումից և ամրակայումից հետո վերծանվեցին, ընթերցվեցին ու հրապարակվեցին դիմային և հակադարձ նիստերին պահպանված տեքստերը³: Դրանք հայտնում են.

Դիմային կողմ

1. ^l [Hal-di-e] [e-[ú-ri]-[i-e]	9. [iš-pu-i-še ul-gu-ú-še]
2. [i-ni pu-lu-si ^m Ar-giš-ti-še]	10. [pi-šu-ú-še ai-su-še]
3. ^m [R[u-sa- <u>hi</u> -ni-še ku-g]u-[ú-ni]	11. [e-ja] ar-[di-i-še]
4. ul-gu-š[i-ja-ni e-di]-ni	12. [ar-a-ni uš-ma-a-še]
5. [ma-ni-ni ^l [Hal-[di-ni-bi-di]	13. [^l Hal-di-ni-ni al]-su-ši-[ni]
6. [^m Ar-gi-iš-ti-e]	
7. [^m Ru-sa-a- <u>hi</u> -ni-i-e]	???. [...l] UD ^{MES} -ni aš-[gu-bi]
8. [a-ru]-ú-še [e-ku-ú-še]	

¹ Меликишвили 1960. 300, 301, 430, 431.

² Арутюнян 1985. 262, 263.

³ Арутюнян 1983. 212-215.

Հակադարձ կողմ

1. [nu]-na-bi ka-gu-ki ^m[... LUGÁL]
2. ^{KUR}E-ti-ú-hi a-[ru-me me-še]
3. ^{KUR}e-ba-ni-e a-li-li URU^{MES}
4. ba-ši-a-li lu(?)-a-u-li(?) e-si
5. a-li-li gu-nu-ši-ni-e
6. a-ri bi-ri [i]š-ti-ni [LÚ-tú]-hi-ni
7. za-du-bi 'a-še ^{SAL}lu-tú ši-ú-bi
8. URU^{MES} GIBÍL É.GAL^{MES} [har-har-šu-bi]
9. [i-ši-a-ši-e šú-ga šu-i-ni-ni
10. gu-nu-še ma-a-nu ma-ri-n[i]
11. ^{KUR}Šu-lu-qu-ú-e [e]-di-ni
12. ^{URU}Ir-du-a-ka-l nu-na-bi
13. ka-gu-ki ^mZa-zi-nu bu-ra šá-tú-bi
14. me-še e-di-a te-ru-bi ^dHal-di-ni-ni
15. al-su-i-ši-ni iš-te-di
16. ^mAr-giš-ti-ni ^mRu-sa-a-hi
17. LUGÁL DAN. NU LUGÁL ^{KUR}Bi-a-na-a-ú-e
18. a-lu-si ^{URU}Tu-uš-pa-a UR[U]
19. ^dHal-di-ni-ni ba-ú-ši-ni
20. ^mAr-giš-ti-še a-li i-si-n[i]
21. ^dUTU-ni-ni ni-ir-hi si-bi-[...]
22. a-šá-di i-ni ha-a-ri-[ni]
23. ^{URU}A-mu-šá-di 'a-ši-[ni-e]
24. ^{SAL}lu-tú-ni-e ^{KUR}Bi-[a-na-di]
25. ^mAr-giš-ti-še [a-li-e]
26. [a]-lu-še ti-ni-ni [tú-li-e]
27. ma-si t[i-ni te-li-i e-a-i]
28. [^{KUR}Bi-a-i-ni-še e-a-i]
29. [^{KUR}lu-lu-i-ni-še e-a-i]
30. [^dIM-še ^dUTU-ni-še DINGIR^{MES}-še]
31. [me-i ti-i-ni me-i]
32. [ar-mu-zi-i me-i]
33. [zi-il-bi-l qi-ú-ra-i-di]
34. [ku-li-e tú-ú-ni]

Դիմային կողմ

1. Խալդի (աստծուն), տիրոջը,
2. այս կոթողը Արգիշթին՝
3. Ռուսայի որդին կանգնեցրեց,
4. (իր) կյանքի համար:
5. Թող լինի Խալդի (աստծո) կողմից
6. Արգիշթի (արքային)
7. Ռուսայի որդուն
8. բարերարություն, ekuše (?),
9. երջանկություն, կյանք,
10. ուրախություն, վեհություն,
11. ինչպես նաև իշխանություն,
12. ուժ (և) հզորություն:
13. Խալդյան զորությամբ...
-
- ?? ... մեկ օրում (ես) նվաճեցի...
-

Հակադարձ կողմ

1. Ինձ ներկայացավ ... արքան
2. Էթիուփի երկրի, տվեց հարկը
3. (իր) երկրի: Որոշ քաղաքներ
4. լսեցին տեղում:
- (?) դիակիզմանը (?) [եկան ?]:
5. Որոշ զորաջոկատներ
18. Տերը Տուշպա քաղաքի:
19. Խալդյան հրամանով
20. Արգիշթին ասում է. Ամենքը (?)
21. Շիվինի աստծո [տաճարի] քրմապետի
22. Գնացի (ես) այդ ճանապարհով (դեպի)

6. *ori biri* (?)¹: Այստեղ ջարդ 23. Ամուշա (քաղաքը), տղամարդկանց,
 7. (ես) արեցի, տղամարդկանց, կանանց տարա, 24. կանանց քշեցի
 Բիայնա (երկիրը):
 8. քաղաքներն այրեցի, ամրոցներն ավերեցի: 25. Արգիշթին ասում է.
 9. *Išiašie* (?) բոլորը միասին: 26. ով (իմ) անունը ոչնչացնի
 10. Ճակատամարտ եղավ: Մեծավորները 27. (և) իր անունը տեղադրի,
 լինի (նա)
 11. Ծուլուկու (երկրի) այնտեղից 28. բիայնացի, (թե) լինի
 12. (եկան և) Իրդուա քաղաքի դիմաց կանգնեցին 29. թշնամի, թող
 Խալդի (աստվածը)
 13. իմ առջև: Ջազինու արքային ես ստրկացրի, 30. Թեյշերա (աստվածը),
 Շիվինի (աստվածը),
 14. հարկ սահմանեցի: Խալդյան բոլոր (մյուս) աստվածները
 15. զորությամբ արշավող (?) 31. ոչ (ներա) անունը, ոչ
 16. Արգիշթին՝ Ռուսայի որդին, 32. սերմը, ոչ
 17. արքա է հզոր, արքան Բիայնա (երկրի), 33. սերունդը երկրի վրա
 34. չթողնեն:

Արձանագրությունը տալիս է դեպի Էթիովսի ցեղային համադաշնության արևելյան շրջաններն Արգիշթի II-ի կատարած արշավանքի նկարագրությունը: Ըստ որում, դատելով տեքստից, թեև Էթիովսիի առաջնորդն անձամբ ներկայացել է Արգիշթի II-ին, տվել համադաշնության հարկը ու հայտնել իր հնազանդությունը, այսուհանդերձ տվյալ պահին նրա իշխանության տակ գտնվող հարավային որոշ քաղաքների կառավարիչներ Ծուլուկու երկրի առաջնորդ Ջազինուի գլխավորությամբ ընդդիմացել են ուրարտական արքային, զորաջոկատներ ուղարկել երկրի կոնկրետ շրջանը և պատրաստվել դիմադրության: Անհավասար մարտում ընդդիմադիրներն անհաջողություն են կրել և արդեն ստիպված, Ծուլուկուի ծերակույտը երկրի Իրդուա քաղաքի առջև ներկայացել է Արգիշթի II-ին, ընդունել նրա պարտադրած պայմանները և ողորմաճություն հայցել: Ջազինու առաջնորդը ստրկացվել է և պարտավորվել հարկ վճարել: Տեքստից պարզվում է, որ անգամ այս ամենից հետո Ծուլուկու երկրի մեկ այլ քաղաքի՝ Ամուշայի ըմբոստ բնակիչները չեն հնազանդվել Արգիշթի II-ին, շարունակել են դիմադրությունը, և միայն զգալի կորուստների գնով Արգիշթի II-ին հաջողվել է վերջնականապես հնազանդեցնել նրանց, բնակչության մի մասին տեղահանել ու քշել դեպի Բիայնա երկիր, ապա

¹ Թերևս նշանակում է «ընդդիմացան, ըմբոստացան, ապստամբեցին»:

ներկայիս Թանահատ վանքի մոտ կանգնեցնել իր հաղթական արձանագիր կոթողը: Վերջինս ոչ միայն կարևոր տեղեկատվություն է պարունակում Վանի թագավորության (Ուրարտուի) գերիշխանության շրջանում պատմական Սյունիքում և մասնավորապես ժամանակակից Սիսիան քաղաքին հարակից տարածքներում մ.թ.ա. VIII դ. վերջին և VII դ. առաջին քառորդին տեղի ունեցած դեպքերի մասին, այլև հնարավորություն է ընձեռում տեղանվանական վերակազմություններ իրականացնելու: Ըստ այդմ, բացառիկ նշանակություն ունի Էթիունի (Էթիուխի) համադաշնության Ծուլուկու երկրանվան հիշատակումը, որը մասնագետների կարծիքով տեղորոշվում է Սիսիանի տարածաշրջանում և ուղղակիորեն կապված է միջնադարյան Սյունիքի Ծղուկ գավառի անվան հետ¹: Արձանագրության մեջ հիշատակվող Ծուլուկու երկրի Իրդուա և Ամուշա քաղաքների անվանումների արձագանքները ևս, Ն.Հարությունյանի կարծիքով, հնարավոր է նկատել Սյունիքի Ծղուկ գավառում XIV դ. պատմիչ Ստ. Օրբելյանի հիշատակած Մուցք, Արիտ և Արթեք բնակավայրերի անուններում²:

Սարդուրի II-ի և Արգիշթի II-ի վերը քննարկված տեքստերը մեզ ներկայացնում են նաև Ծուլուկու երկրի երկու առաջնորդների (գուցե՝ արքաների) անունները՝ Ուերդա և Զագինու, ովքեր շուրջ 50-60 տարվա տարբերությամբ իշխել են Ծուլուկու երկրում: Այսօր առայժմ որևէ որոշակի փաստ չկա հիմնավորելու վերջիններիս իշխանական հերթափոխությունը (նրանց միջև պետք է որ 2-3 սերնդի տարբերություն լինի) կամ ազգակցական - ժառանգական կապը, սակայն հավանական է թվում այն հանգամանքը, որ և՛ Սարդուրի II-ի մ.թ.ա. 751-750թթ. արշավանքից հետո, և՛ Արգիշթի II-ի օրոք՝ մ.թ.ա. VIII դ. վերջին կամ մ.թ.ա. VII դ. սկզբին (երբ Վանի թագավորության արտաքին և ներքաղաքական իրավիճակը բարդ էր) Ծուլուկու երկրի ներքին կառավարումը մնացել է տեղի վերնախավի ձեռքում: Ավելին, Սարդուրի II-ի կողմից մ.թ.ա. VIII դ. կեսին քննարկվող տարածքից տարված 8525 գլուխ խոշոր և 18000 գլուխ մանր եղջերավոր անասունների, գերեվարված 3500 պատանիների, 15000 կանանց և 4000 զինվորների ընդհանուր քանակը (դրան ավելացրած Արգիշթի II-ի մ.թ.ա. VIII դ. վերջի կամ մ.թ.ա. VII դ. սկզբի ավարը) վկայում է տեղում մ.թ.ա. VIII-VII դդ. ձևավորված, տնտեսական զգալի հնարավորություններ, ինչպես

¹ Арутюнян 1981: 78-79; Арутюнян 1983: 217-218; Арутюнян 1985: 236-237; Ստեփաննոս Օրբելեան 1910: 325, 509; Աբրահամյան 1944: 350; Երեմյան 1963: 109, 110; Ստեփաննոս Օրբելյան 1986: 394, 395:

² Арутюнян 1983: 218.

նաև մարդկային ու ռազմական լուրջ ներուժ ունեցող ցեղային միության, գուցեև վաղպետական կազմավորման մասին:

Այս հանգամանքը յուրովի հաստատում է նաև Վանա լճի հարավարևելյան ափին՝ Այանիս ուրարտական ամրոցում՝ Խալդի աստծո *susi* տաճարի մուտքի աջ (միջանցքային) հատվածում, Ռուսա II-ի թողած սեպագիր տեքստը: Դրա 10-11-րդ տողերում՝ արձանագրված է.

10. ^{ru}sa-a-še ^{ar}giš-te-^{hi}ni-še a-li pa-ru-ú-bi LÚ ^{MUNUS}lu-[tú-ni] ^{KUR}lu-lu-i-na-ni ^{KUR}aš-šur-ri-ni

11. ^{KUR}tar-gu-ni ^{KUR}e-ti-ú-ni ^{KUR}tab-la-ni ^{KUR}qa-i-na-ru-ú ^{KUR}ha-a-te-e ^{KUR}mu-uš-ki-ni ^{KUR}ši-lu-qu-ni-ni

10. Ռուսա Արգիշթորդին ասում է. Տարա փղամարդկանց, կանանց [ու անասունը] թշնամի երկրների՝ Աշուրի,

11. Թարգունիի, Էթիունիի, Թաբլանիի, Քայնարուի, Խաթեի, Մուշքինիի, Ծիլուկուի...

Այանիսի տեքստի բերված հատվածում հատկանշական է այն, որ Ծուլուկու երկիրը (այստեղ ներկայացված է «Ծիլուկու» տարբերակով) մ.թ.ա. VIIդ. առաջին կեսին որպես հակառակորդ կողմ հիշատակվում է Վանի թագավորության (Ուրարտուի) հզոր ախոյաններ Աշուրի (Ասորեստան), Խաթեի (խեթական թագավորության տրոհումից հետո ձևավորված պետական կազմավորում), Մուշկերի երկրի և Էթիունիի կողքին: Այս համատեքստում շատ հրապուրիչ է թվում ժամանակին, ըստ ամենայնի, Ծուլուկու երկրի կողմից վերահսկվող տարածքում տեղորոշված Զորաց քարերի երկաթեդարյան ամուր բնակատեղին կապելու Սարդուրի II-ի և Արգիշթի II-ի մոտ հիշատակվող տեղի բնակավայրերից որևէ մեկի և մասնավորապես Իրդուա կամ Ամուշա «քաղաքների» հետ: Սակայն դա հապճեպ և առայժմ ոչնչով չհիմնավորված մոտեցում կարող է լինել: Կարծում ենք, որ հետագա պեղումները դեռ հնարավորություն կտան հուշարձանի տարածքում ավելի հիմնավոր նյութեր և, չի բացառվում, գրավոր սկզբնաղբյուրներ գտնելու ու դրանց հիման վրա ավելի որոշակիացնելու ինչպես ընդհանուր տարածքի, այնպես և բուն հուշարձանի հին անվանումները:

Այս համատեքստում, թերևս, հարկ կա անդրադառնալու նաև Զորաց քարեր հնավայրին վերջերս կամայականորեն հարմարեցված «Քարահունջ» անվանը: Բանն այն է, որ այդ «նորարարության» հեղինակ,

¹ Salvini 2001: 258, fig. 10-12.

Ֆիզիկոս Պ. Հերունին, որոշ արտաքին կառուցվածքային նմանություններ տեսնելով բրիտանական Սթոունհենջի և հայաստանյան Ջորաց քարերի միջև, փորձել է վերջինիս ևս «հնագույն աստղադիտարանի» կարգավիճակ շնորհել և որպես «լուրջ» հիմնավորում պնդել, որ Ջորաց քարերի հին անվանումը Քարահունջն է¹: Այս ենթադրության հիմքում ընկած է այն մտայնությունը, որ Սթոունհենջի անվան «stone-» արմատը և Քարահունջի «քար-» սկզբնամասը նույն իմաստն ունեն, ուրեմն խնդրո առարկա տեղանուններում նույնիմաստ կարող են լինել նաև անգլիական «-henge» և հայերեն «-հունջ» վերջնամասերը: Ըստ այդմ «Սթոունհենջ» բառացի կարող է նշանակել հենց «Քարահունջ»: Ուստի երկու հուշարձանները «նույնական են» և՛ կառուցվածքով, և՛ գործառույթով, և՛ անվանումներով: Իրականում Քարահունջ բնակավայրը գտնվում է ՀՀ Սյունիքի մարզի Գորիս քաղաքից մոտ 4 կմ հարավ², այսինքն՝ Ջորաց քարեր հնավայրից շուրջ 35 կմ հեռավորության վրա և մեծագույն երևակայության դեպքում անգամ ոչ մի կերպ չի կարող նույնացվել վերջինիս հետ: Պետք է ավելացնել նաև, որ Քարահունջ անվամբ մեկ այլ բնակավայր կա Լեռնային Ղարաբաղի Մարտունու շրջանում, Քարահունջ գյուղատեղի (քերդ)՝ Լեռնային Ղարաբաղի Գյուլիստանի գավառում՝ Մոավ լեռան արևմտյան լանջին, Քարահունջ անվամբ լեռ և գետ՝ Արաքսի և նրա Որոտան վտակի միացման շրջանում՝ Ջանգեզուրի լեռնաշղթայում, Քարինջ անվամբ բնակավայր՝ ՀՀ Լոռու մարզում և Քարինջ (Քարունջ) անվամբ գյուղ՝ Վանի նահանգի Հաքյարի գավառում³: Ուստի հետևելով Ֆիզիկոս Պ. Հերունու վառ երևակայությանը՝ պետք է եզրակացնել, որ Հայկական լեռնաշխարհը ժամանակին ողողված է եղել Սթոունհենջ-Քարահունջ անվամբ «աստղադիտարաններով», ինչն առասպելների որոտից է՝ ...

Նյութական մշակույթը: Ջորաց քարերի մասին կարևոր տեղեկություններ են տալիս նաև բուն հուշարձանից և նրա շրջակայքից հավաքված նյութական մշակույթի մնացորդները: Դեռևս 1930-ական թթ. այս տարածքից հնագիտական նյութեր է հավաքել ազգագրագետ Ստ. Լիսիցյանը (աղ. IV, նկ. 1)⁴, իսկ 1980-ական թթ. Ջորաց քարերում

¹ Հերունի 1998: 87-93:

² Հակոբյան, Մելիք-Բախշյան, Բարսեղյան 2001: 314, 321:

³ Հակոբյան, Մելիք-Բախշյան, Բարսեղյան 2001: 314, 315, 321, 325, 326:

⁴ <http://armarchaeology.blogspot.com/2011/03/stonehenge.html>, Հ. Մարտիրոսյան, Քարահունջ - Stonehenge. Առասպելի վերջը:

⁵ Ներկայումս դրանք Հայաստանի պատմության թանգարանի թիվ 962 հնագիտական հավաքածուն են կազմում:

երկաթեդարյան դամբարաններ է պեղել Օ. Խնկիկյանը (աղ. IV, նկ. 2)¹:

Ձորաց քարերում հնագիտական աշխատանքները վերսկսվեցին 2013թ.: Դրանք մեկ անգամ ևս հաստատեցին հնավայրի տարածքում բնակավայրի և նրան կից դամբարանադաշտի առկայությունը: Բնակավայրը զբաղեցնում է հուշարձանի հյուսիսային հատվածը, շրջափակված է տեղ-տեղ մինչև 2,0 մ բարձրության հասնող կոպտաշար պարսպով (աղ. I, նկ. 2) և ունի մուտք, որը հարավային կողմից է: Բնակավայրում նկատելի են ուղղանկյունաձև կառույցների, բոլորաձև շինության, թաքստոցների և տնտեսական հորերի մնացորդներ, որոնք տևական ժամանակահատվածում (մ.թ.ա. XIXդ. մինչև մ.թ. XIVդ.) բազմիցս փոփոխվել ու վերակառուցումների են ենթարկվել:

Դամբարանադաշտը կից է բնակավայրին հարավից և տարածվում է դեպի Որոտան գետի Դար վտակի ձախակողմյան ափամերձ լանջի հատվածը: Երեք տասնյակից ավելի մեծ դամբարաններ քանդված են և թալանված: Դրանց մի մասի դամբանախցերի երկարությունը 13-15, իսկ լայնքը 3,0-4,5 մետր է: Դամբարանների կառուցման համար անհրաժեշտ շինանյութը բերվել է մոտ 1,0 կմ արևելք գտնվող բլրակից, որը ժամանակին քարհանք է ծառայել²: Այսօր էլ այդ տարածքում կան տեղաշարժված զանգվածեղ ժայռաբեկորներ, որոնք ժամանակին խոտանվել և թողնվել են տեղում: Վերջիններիս վրա հստակ նկատելի են հին մշակման հետքեր: Մասնակի մշակված քարաբեկորների բրգաձև կառուցվածքը ժամանակին կարևոր դեր ու նշանակություն է ունեցել: Մեծ դամբանախցերի վերին մակերեսները կրճատելու և դրանք փոքր ծածկասալերով փակելու համար անհրաժեշտ է եղել յուրահատուկ ծածկի՝ «կեղծ թաղի» կառուցում³: Դրա համար քարհանքում հատուկ առանձնացվել են զանգվածեղ, ծանր հիմք և նեղ ու բարակ վերնամաս ունեցող քարաբեկորները, որոնց առավել դյուրին ու անվնաս տեղափոխման համար յուրաքանչյուրի նեղ ու բարակ վերնամասում 5,0-10,0 սմ-անոց անցք է բացվել: Վերջիններիս ներքին մակերեսները հնարավորինս մշակվել են ու հարթեցվել: Դա կատարվել է, որպեսզի տեղափոխման ժամանակ անցքերով անցնող պարանները, փորվածքների ներսի հատվածին առկա անհարթություններին քսվելով, արագ չմաշվեն: Այնուհետև երկարավուն (մինչև 3,5-4,0 մ երկարությամբ), զանգվածեղ (3,0-4,0 տոննայից ոչ պակաս քաշով) այդ քարաբեկորները մեծ դամբանախցերի երկայնական երկու կողմերից

¹ Хнкикян 2002: 65-67, ill. 4, pl. VI-VII, XL, pl. LIII, fig. 1-32, pl. LIV, fig. 5-9.

² Փիլիպոսյան, Ավագյան 2016: 12:

³ Խաչատրյան 1982: 227-232:

տեղադրվել են այնպես, որ համեմատաբար բարակ ու նեղ հատվածները լինեն կառույցի վերնամասում, իսկ ծավալուն ու ծանր մասերը հենվեն դամբանապատերի վրա: Նման կառուցվածքի շնորհիվ «կեղծ թաղի» բրգաձև քարաբեկորները մի կողմից կրճատել են դամբանախցի վերնամասի թռիչքը, իսկ մյուս կողմից՝ իրենց վրա տեղադրված ծածկասալերի ծանրության տակ չեն շրջվել դամբանախցի մեջ:

Հենց այդպիսին է դամբարանադաշտի կենտրոնական հատվածում գտնվող և 2013-2015 թթ. Ջորաց քարերի հանգիտական արշավախմբի կողմից հետազոտված այն հայտնի դամբարանը (աղ. V, նկ. 1, 2), որը մի խումբ ոչ մասնագետներ այսօր միտում ունեն նույնացնելու «աստղադիտարան» (այն էլ նեոլիթ-էնեոլիթյան ?) երևույթի հետ: Իրականում խնդրո առարկա դամբարանային կառույցն օղակված է շուրջ 18,0 մ տրամագիծ ունեցող կրոմլեխով, որի կենտրոնում մոտ 7,0 մ երկարությամբ և 3,0 մ լայնքով դամբանախուցն է՝ կողմնորոշված արևմուտքից արևելք: Կրոմլեխի ներքին տարածքը՝ մինչև դամբանախցի պատերը, ամբողջությամբ պատված է մանր քարալիցքով (աղ. VI, նկ. 1, 2): Կրոմլեխի շրջանաձև շարի արևմտյան եզրից սկսվում է մոտ 1,0 մ լայնք և շուրջ 7,0 մ երկարություն ունեցող, քարաշար, ստորգետնյա դրոմոս, որը, ձգվելով դեպի արևելք, միանում է արևմուտք-արևելք կողմնորոշում ունեցող դամբանախցին: Վերջինիս միջից պեղման աշխատանքների ընթացքում ի հայտ եկան մ.թ.ա. I հազ. առաջին կեսով թվագրվող սև, գորշ, բաց դարչնավուն խեցանոթների բեկորներ, ինչպես նաև նույն ժամանակներին (մ.թ.ա. X-VIII/VII դդ.) վերաբերող երկաթե 2 նիզակների և կեռ դաշույնի մնացորդներ (աղ. IV, նկ. 3): Սրանք վկայում են, որ դամբանախցում արված թաղումը վերաբերում է երկաթի դարաշրջանին:

Դամբարանային կառույցն ունի մի կարևոր առանձնահատկություն ևս: Այն շրջափակված է անկանոն-շրջանաձև շարվածքով երկրորդ կրոմլեխով, որի միջին տրամագիծը շուրջ 50 մ է: Կրկնակի, նաև եռակի վերգետնյա նման շարերով դամբարաններ հայտնի են Հայաստանի ուշբրոնզեդարյան-երկաթեդարյան այլ հուշարձաններից ևս (Ներքին Գետաշեն, Քանազեղ, Վերին Նավեր, Գավառ, Թալին և այլն)¹: Դրա պատճառն այն է, որ համեմատաբար ավելի ուշ ժամանակներում նույն դամբանախցում կրկին թաղում է իրականացվել, և վերջինիս համար շարվել է նոր կրոմլեխ: Այդ դեպքում արդեն հին դամբարանն արտաքուստ ստացել է կրկնակի կրոմլեխով շրջափակված կառույցի տեսք: Ըստ որում

¹ Փիլիպոսյան, Հովհաննիսյան 1991: 33-35: Փիլիպոսյան, Մկրտչյան, Կիրակոսյան 2002: 43-49; Սիմոնյան 2006: Նկ. 4, աղ. XVIII, XXIII, LIII, LXIX:

դրա երկու կրոմլեխային շարերի կառուցվածքային տարբերությունները վկայում են, որ վերջիններս տարաժամանակյա գործողությունների արդյունք են: Առաջին՝ 18-մետրանոց կրոմլեխը շարվել է ավելի վաղ (թերևս ուշքրոնգեդարյան է), իսկ երկրորդը՝ մեծը, ըստ ամենայնի, վերաբերում է մ.թ.ա. X-VIII/VII դդ. այն թաղմանը, որի մնացորդներն արշավախումբը հայտնաբերեց 2013-2015թթ. պեղումների ժամանակ:

Դամբանախցի մաքրման ու պեղման ընթացքում ձեռք բերվեց մի կարևոր տեղեկույթ ևս: Բանն այն է, որ խցից հանված ծածկասալերի տակ, խառնված հողաշերտի մեջ հայտնաբերվեցին նաև զարգացած միջնադարին (XI-XIII դդ.) վերաբերող խեցեղենի և մուգ կապտավուն ապակուց պատրաստված ապարանջանի բեկորներ: Այս առումով առայժմ միակ ենթադրությունն այն է, որ միջնադարում՝ հավանաբար սելջուկյան կամ մոնղոլական ավերիչ արշավանքների ժամանակ, գուցե նաև դրանցից հետո էլ, նման մեծ, գետնափոր (դրսից քիչ նշմարվող) դամբանախցերը ժամանակավոր ապաստարան կամ թաքստոց են ծառայել տեղացիների համար:

Դամբարանադաշտում նկատվում է մի հետաքրքիր առանձնահատկություն ևս: Նրա արևելյան կողմի ողջ երկարությամբ՝ քարափի եզրից (հարավից), սկսվում և գրեթե ուղղաձիգ գծով դեպի հյուսիս՝ մինչև բնակավայրի կիկլոպյան պարսպաշարն է ձգվում ուղղահայաց դիրքով միմյանցից որոշ հեռավորությամբ կանգնեցված, տարբեր չափերի (0,5–3,5 մ) ու ծավալի քարաբեկորների շարք (աղ. I, նկ. 1, աղ. V, նկ. 1), որոնց մի մասի համեմատաբար բարակ վերնամասերին դարձյալ առկա են 5,0–10,0 սմ-անոց անցքեր: Հարավից հյուսիս ձգվող այդ ուղղաձիգ քարաբեկորներին արևմտյան կողմից կից է նրան զուգահեռ ձգվող, մոտ 1,0 մ լայնությամբ և 0,3–0,5 մ բարձրությամբ պատաշար: Առայժմ դժվար է հաստատապես ասել, թե երբ և ինչ նպատակով է շարվել այդ պատը: Տպավորությունն այնպիսին է, որ պատը, թերևս, կառուցվել է պաշտպանական նպատակով, և դրանում որոշակի դեր են խաղացել ուղղահայաց դիրքով տեղադրված մեծ քարաբեկորները: Նախնական ենթադրությունն այն է, որ վերջիններիս միջնատարածքների դատարկ հատվածները շարվել են մանր քարերով, և հարավից հյուսիս ձգվող ու բնակավայրի պարսպաշարին միացող այդ կառույցը տարածքի ռազմավարական առումով առավել խոցելի հատվածում վերածվել է հավելյալ պարսպի: Ըստ որում պարսպի մեջ տեղադրված հսկա քարաբեկորները վերցվել են հենց տեղի հին դամբարանային կառույցների վրայից և վերաօգտագործվել որպես շինանյութ: Ենթադրվող այդ գործընթացի իրականացման ժամանակ ըստ ամենայնի առավել նախընտրելի են եղել խոշոր քարաբեկոր-

ների անցքավոր օրինակները, քանի որ ուշքրոնգեդարյան-երկաթեդարյան դամբարանների ծածկերի ապամոնտաժման ժամանակ ավելի հեշտ ու հարմար է անցքեր ունեցող քարերի տեղաշարժը: Այսինքն՝ հարավից հյուսիս ձգվող Ջորաց քարեր հնավայրի անցքավոր քարաբեկորների շարքը լավագույն դեպքում պետք է որ ստեղծված լինի մ.թ.ա. I հազ. երկրորդ քառորդից ոչ շուտ և որևէ կապ չունի «էնեոլիթյան աստղադիտարանին» առնչվող երևակայական, ոչ հիմնավոր ենթադրությունների հետ: Հակառակ դեպքում անցքավոր քարերի դասավորությունը պետք է լիներ ոչ թե ուղղաձիգ, այլ գոնե շրջանաձև: Եվ եթե նույնիսկ մի պահ պայմանականորեն ընդունենք, որ այդ անցքերից այնուամենայնիվ դիտարկվել է երկինքը, ապա հարց է ծագում, թե որտեղ են կանգնել դիտարկողները՝ քարերի արևմտյան կողմում և նայել են միայն արևե՞լք, թե՞ քարերի արևելյան կողմում և նայել միայն արևմո՞ւտք: Այսինքն՝ այն ժամանակվա «աստղագետներին» հյուսիսն ու հարավն ընդհանրապես չե՞ն հետաքրքրել:

Նման անցքավոր, տարաժամանակյա մեգալիթներ պահպանվել են նաև տարածաշրջանի այլ բնակավայրերի մերձակայքում գտնվող հնավայրերում (Հարժիս, Բրուն, Սիսիան, Կապան, Սելիմ, Իշխանասար, Որոտնավանք, Ելփին, Լճաշեն, Նորատուա, Մեծամոր և այլն)¹: Ուստի ամենամեծ ցանկության ու երևակայության դեպքում անգամ խիստ դժվար է պատկերացնել, որ դրանք բոլորն էլ առնչվել են աստղադիտարկման գործընթացների հետ: Հակառակ պարագայում, հետևելով ոչ մասնագետ մեկնաբանողների վառ երևակայությանը, ստիպված ենք ընդունել, որ Հայաստանի հարավի բրոնզեդարյան-երկաթեդարյան մեր նախնիներն այնքան ավելորդ ժամանակ ու այնպիսի տարօրինակ, անդիմադրելի ցանկություն են ունեցել, որ որտեղ և երբ պատահել է (անգամ կողք կողքի), «աստղադիտարաններ» են կառուցել...

Ջորաց քարեր հնավայրը դեռևս բազմաթիվ անհայտներ ունի պարփակած իր մեջ: Դրանց վերհանումը, ուսումնասիրումն ու մեկնաբանումն անշուշտ պետք է իրականացնել հետևողականորեն՝ դիտարկելով և գիտական առումով մեկ առ մեկ արժևորելով աշխարհի տարբեր հատվածներում (Սկանդինավիա, Բրիտանական կղզիներ, Բրետանի և Պիրենեյան թերակղզիներ, Սարդինիա, Կորսիկա, Մալթա, Փոքր Ասիա, Իրանական սարահարթ, Ալթայ, Հնդկաստան, Լատինական Ամերիկա,

¹ Խանզադյան, Մկրտչյան, Պարսամյան 1973: 135-138, նկ. 137-142; Ավետյան 2003: Աղ. LVI, նկ. 1, 2; Simonyan 2012: 36; Ավետիսյան, Գնունի, Բոթիսյան, Սարգսյան 2015: 57-60, նկ. 13-15, աղ. 24, 36-39, 46:

Հարավային Աֆրիկա և այլուր)¹ (աղ. VII, նկ. 1-8) այդ ուղղությամբ արդեն իսկ իրականացված նմանօրինակ ուսումնասիրությունների արդյունքները²: Այս պարագայում Ջորաջ քարերն իրավամբ կարող են դառնալ ելակետային հուշարձան ոչ միայն Հին Հայաստանի, այլև ողջ Մերձավոր Արևելքի ու հարակից տարածաշրջանների բրոնզեդարյան-երկաթեդարյան մեգալիթյան հուշարձանների ուսումնասիրության համար:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբրահամյան Ա. 1944, Անանիա Շիրակացու մատենագիտությունը, Երևան:

Ավետիսյան Հ., Ա. Գնունի, Ա. Բորոխյան, Գ. Սարգսյան 2015, Բրոնզ-երկաթեդարյան Սյունիքի սրբազան լանդշաֆտը, Երևան:

Ավետյան Վ. 2003, Սևանի ավազանի մշակույթը մ.թ.ա. III-II հազարամյակներում, Երևան:

Բալյան Վ. 2010, Ջորաջ քարերի առեղծվածը, Երևան:

Բարխուդարյան Ս. 1960, Գորիսի, Սիսիանի և Ղափանի շրջաններ, Դիվան հայ վիմագրության մատենաշար, Ա, Երևան:

Գալսերյան Վ. 1986, Արգիշթե II-ի Սիսիանի արձանագրությունը, ԼՀԳ 6, 67-79:

Եսայան Ս. 1972, Ջանգեզուրի վաղ հնագիտական հուշարձանները, ԼՀԳ 4, 64-73:

Երեմյան Ս. 1963, Հայաստանը ըստ «Աշխահացոյց»-ի, Երևան:

Լալայեան Յ. 1898, Սիսիան, նշանավոր տեղեր և գիւղ Ղոշուն Դաշ, Ազգագրական Հանդես, գիրք Գ, 1, Թիֆլիս:

¹ O'Kelly 1982; Burl 1969: 1-28; Хокинс, Уайт 2004; Хокинс 2004; Barclay 2005: 81-94; Брайн 2010. <http://www.dartmouth.edu/~izapa/E-35.pdf> (V.Malmström, The Geography of Megalithic Settlement in Scandinavia). <http://www.thehindu.com/features/friday-review/history-and-culture/megalithic-burial-site-found-in-kadapa/article3565463.ece> (Megalithic burial site found in Kadapa, India, 2012) և այլն:

Լալայան Յ 1931, Դամբանների պեղումներ Խորհրդային Հայաստանում, Երևան:

Լիսիցյան Ստ. 1969, Ջանգեզուրի հայերը, Երևան:

Խանզադյան Է., Կ. Մկրտչյան, Է. Պարսամյան 1973, Մեծամոր (Ուսումնասիրություն 1965-1966թթ. պեղումների տվյալներով), Երևան:

Խաչատրյան Ժ. 1982, Հայաստանում «կեղծ թաղի» առաջացման հարցի շուրջ, ՊԲՀ 3, 227-232:

Խնկիկյան Օ. 1984, Սիսիանի գորաքարերը, Հայաստանի բնությունը 4:

Խնկիկյան Օ. 1997, Սյունիքը բրոնզի և երկաթի դարաշրջանում, Երևան:

Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Հ. Բարսեղյան 2001, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, Երևան:

Հասրաթյան Մ. 1985, Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան:

Հարությունյան Ն. 1979, Արգիշտի II-ի նորահայտ սեպագիրը, ՊԲՀ 3, 93-104:

Հարությունյան Վ. 1992, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան:

Հերունի Պ. 1998, Քարահունջ – հնագույն աստղադիտարան Սիսիանում, Գարուն 5, 87-93:

Սիմոնյան Հ. 2006, Վերին Նավեր, գիրք Ա (1976-1990 թթ. պեղումների արդյունքները), Երևան:

Ստեփաննոս Օրբելեան 1910, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս:

Ստեփանոս Օրբելյան 1986, Սյունիքի պատմություն, Երևան: Վահրադյան Վ., Մ. Վահրադյան 2010, Քարահունջ յուշարձանի անուանման շուրջ, Բազմավեպ:

Փիլիպոսյան Ա. 2016, Ջորաջ քարեր հնավայրը, Պատմություն և Հասարակագիտություն, տարեգիրք 2, Երևան, 24-43:

Փիլիպոսյան Ա., Վ. Հովհաննիսյան 1991, Պեղումներ Ներքին Գետաշեն գյուղում, ՀՀ-ում 1989-1990 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, զեկ. թեզեր, Երևան, 33-35:

Փիլիպոսյան Ա., Ռ. Մկրտչյան, Լ. Կիրակոսյան 2002, Քանադեղի դամբարանադաշտի 1999թ. պեղումները, Հայաստանի հնագույն մշակույթը 2, Երևան, 43-49:

Փիլիպոսյան Ա., Ա. Ավագյան 2016, Ջորաջ քարեր, Երևան:

Арутюнян Н.В. 1981, Заметки по урартской эпиграфике, в сб. Древний Восток и мировая культура, Москва.

- Арутюнян Н.1983, Новая урартская надпись из Сисиана, сб. Древний Восток 4, Ереван, 195-229.
- Арутюнян Н. 1985, Топонимика Урарту, Ереван.
- Арутюнян Н.В. 2001, Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван.
- Браун П. 2010, Стоунхендж. Загадки мегалитов, Москва.
- Геруни П. 1998, Доисторическая каменная обсерватория Карахундж-Карениш, Доклады Национальной Академии Наук Армении 4, Ереван, 307-328.
- Марр Н.Я., И. А. Орбели 1922, Археологическая экспедиция 1916г. в Ван, Петроград.
- Меликишвили Г.А. 1960, Урартские клинообразные надписи, Москва.
- Парсамян Э. 1985, О возможном астрономическом назначении мегалистических колец Ангелакота, Բյուրակա՛նի փառադիտարա՛նի հաղորդումներ, ցր. 57, Երևան:
- Хокинс Дж. 2004, От Стоунхенджа до инков. Москва.
- Хокинс Дж., Дж. Уайт 2004, Разгадка тайны Стоунхенджа. Москва.
- Barclay G. 2005, The Henge and Hengiform in Scotland, in: Set in stone: new approaches to Neolithic monuments in Scotland, Oxford, 81-94.
- Burl A. 1969, Henges: internal features and regional groups, Archaeological Journal 126, 1-28.
- O'Kelly M. 1982, Newgrange. Archaeology, Art and Legend, London.
- Piliposyan A. 2016, Zorats Karer. Megalithic Site in Southern Armenia, in: Aegean World and Southern Caucasus: Cultural Relations in the Bronze Age, International Workshop, September 23-25, Georgia, Tbilisi, 101-111.
- Salvini M. 2001, The Inscriptions Ayanis (Rusaḫinili Eiduru-Kai): Cuneiform and Hieroglyphic [in Ayanis Iḫ (Ten Years Excavations at Rusaḫinili Eiduru-kai, 1989-1998)(eds. A. Çilingiroğlu and M. Salvini)], Documenta Asiana VI, Roma.
- Simonyan H. 2012, Armenia at the Late Bronze and Early Iron Ages (15th-9th cc. BCE), in: Archaeological Heritage of Armenia, Yerevan.
- Xnkikyan O.S. 2002, Syunik' During the Bronze and Iron Ages, Barrington.
- <http://armarchaeology.blogspot.com/2011/03/stonehenge.html>, Հ.
- Մարտիրոսյան, Քարահունջ - Stonehenge. Առասպելի վերջը:
<http://www.dartmouth.edu/~izapa/E-35.pdf> (V.Malmström, The Geography of Megalithic Settlement in Scandinavia).

<http://www.thehindu.com/features/friday-review/history-and-culture/megalithic-burial-site-found-in-kadapa/article3565463.ece>
(Megalithic burial site found in Kadapa, India, 2012)

**ZORATS KARER OR KARAHUNJ,
ARCHAEOLOGICAL MONUMENT OR FICTIONAL OBSERVATORY?**

Piliposyan Ashot

(Armenian State Pedagogical University after Kh.Abovyan)

Zorats Karer archaeological site has a special place among the numerous archaeological monuments of the Syunik Marz of RA. In scientific literature the site is referred to as Dik-dik Karer, Tsits-tsits Karer, Zorats Karer, Karezork, Ghoshun Dash, and recently Karahunj. The site is situated 3 km to the north of Sisian, on the left bank of the Dar River, tributary of the Vorotan River. It is placed on a plateau unassailable from the eastern side, 1770 m above sea level. The geographic coordinates of the site are 39°33'02.52" N and 46°01'42.96" E.

According to the popular legends, bodies of commanders were interred underneath the large kerbs, whereas bodies of warriors were inhumed beneath the large upright stone slabs. This is why, the local people named the site "Zorqi kar, Zorats Karer" (*Arm. Stones of Troops*).

At present the earliest records about southern Armenia and the region of Sisian, in particular, are considered to be the cuneiform inscriptions of Van Kingdom (Urartu). Though the latter do not provide any direct information about Zorats Karer, they contain important data on the social and political processes of the region of the 8th–7th cc. BC. They are reflected in the chronicle of Sarduri II (764–735 BC), in the cuneiform inscription of Argišti II (714–685 BC) on the stele from Tanahat Monastery near Sisian and in the text by Rusa II (685–645 BC) found at the entrance to *susi* temple in Ayanis.

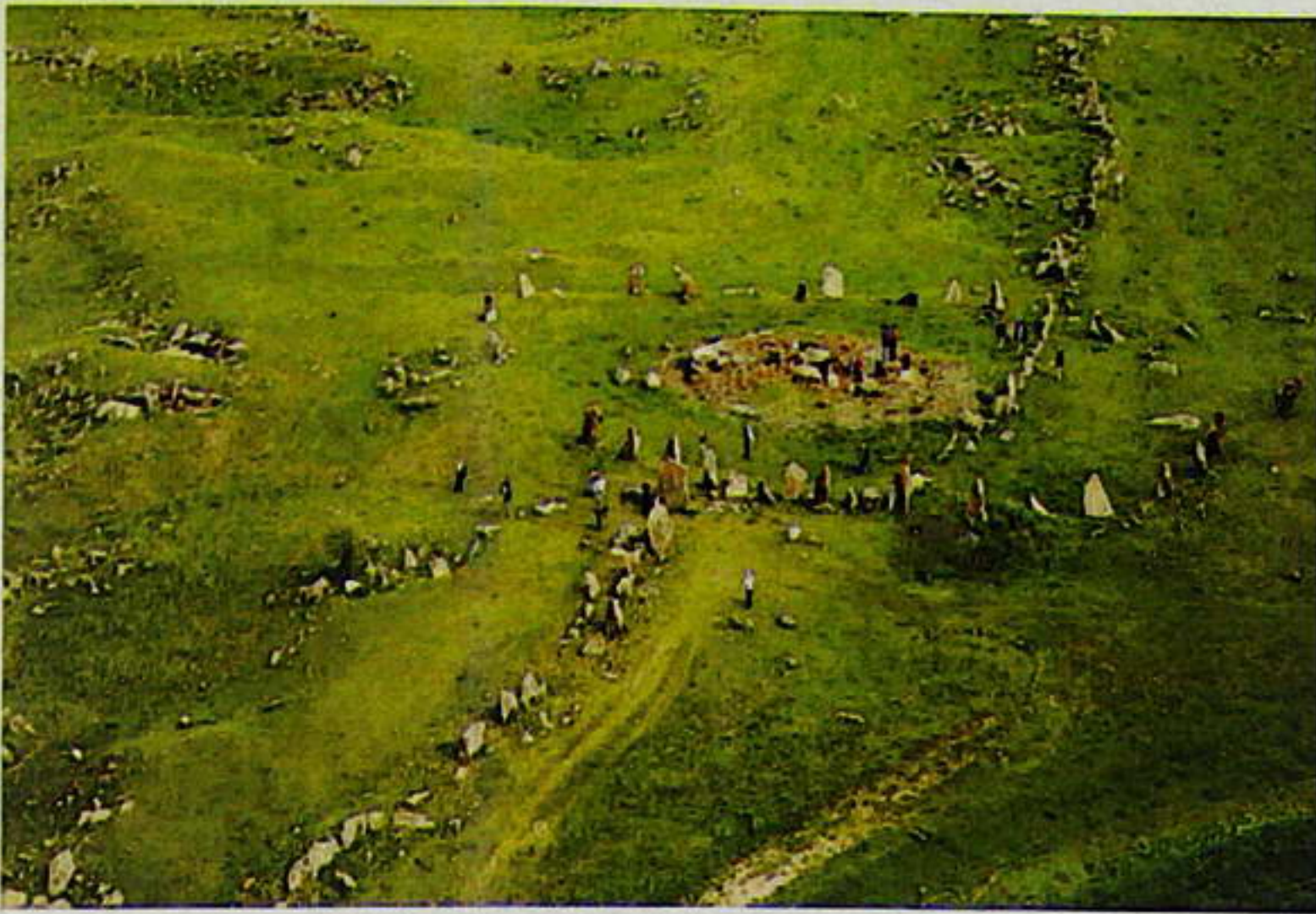
The non-contemporaneous remains of material culture gathered in the vicinity of Zorats Karer also provide some valuable information about the site. As far back as in 1930s, when the site was more known as "Ghoshun Dash", ethnographer St. Lisitsyan gathered and handed to the History Museum of Armenia interesting archaeological material found in Zorats Karer and its neighborhood. In 1980's archaeologist O.Khnikikyan excavated over a dozen of tombs at Zorats Karer. The majority of the tombs were north-south oriented cists with disintegrated corpses and archaeological material dated to the 10th–8th/7th cc. BC. The excavations at Zorats karer were restarted in 2013. The

results of the excavations once again confirm the existence of a large settlement and an adjacent necropolis within the site.

The settlement occupies the northern part of the site; it is enclosed by rough-hewn outer walls that are 2 m high in some parts and has an entrance from the south. One can discern the remains of rectangular buildings, rounded constructions, which were most probably used for military purposes, some caches and utility pits. In all likelihood, they were constantly reconstructed over the whole period from the Middle Bronze Age to the High Middle Ages (19th/18th c BC–13th/14th c. AD).

The necropolis is very close to the settlement; it occupies the southern part of the site and stretches up to the left riverbank of the Dar, the tributary of the Vorotan River. Its burial complexes are constructions related to the Middle Bronze Age, the Late Bronze Age, the Iron Age and the Antic periods.

The Zorats Karer site still contains lots of mysteries. Their revealing, study and interpretation should be carried out step by step, thoroughly studying and considering the results of research at similar sites in different parts of the world (Scandinavia, The British Isles, Brittany and the Iberian Peninsula, Sardinia, Corsica, Malta, Asia Minor, Iranian Plateau, Altai, India, etc.). In this context, Zorats Karer can indeed be considered as one of the initial monuments for the study of the Bronze and Iron Age megalithic monuments of Ancient Armenia, whole Ancient Near East and neighboring region.

Նկ. 1. Զորաց քարեր հնավայրի ընդհանուր տեսքը հարավից:

Նկ. 2. Բնակավայրի պարսպաշարի տարբեր հատվածների մնացորդները հարավից և արևմուտքից:

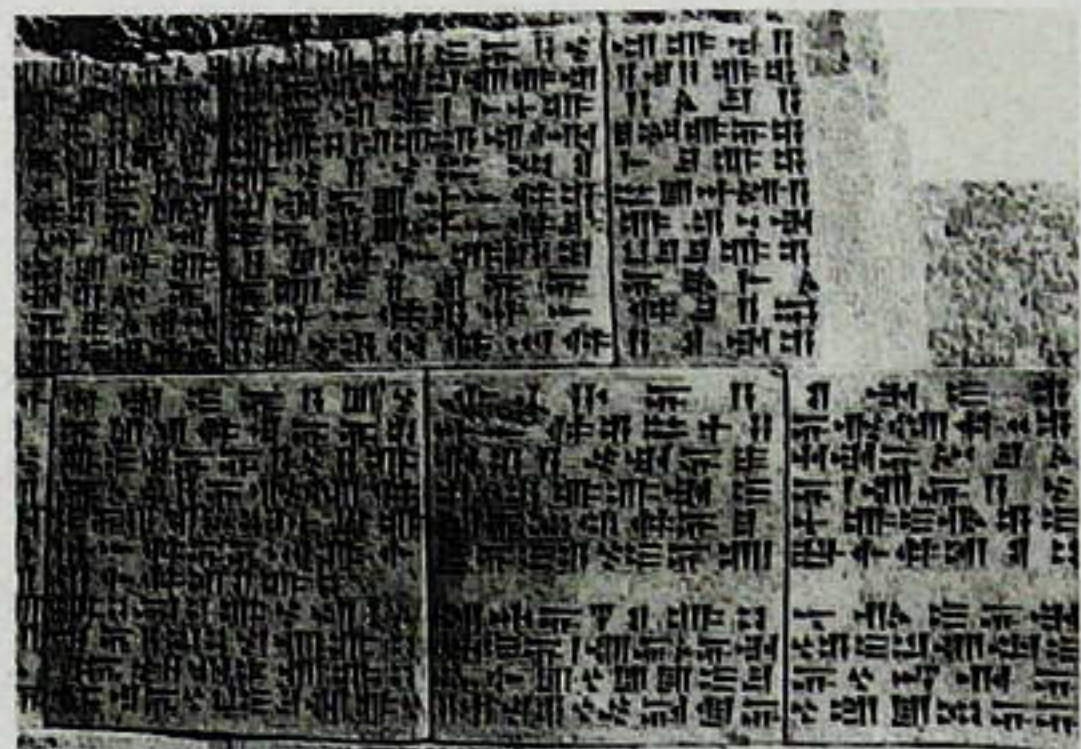
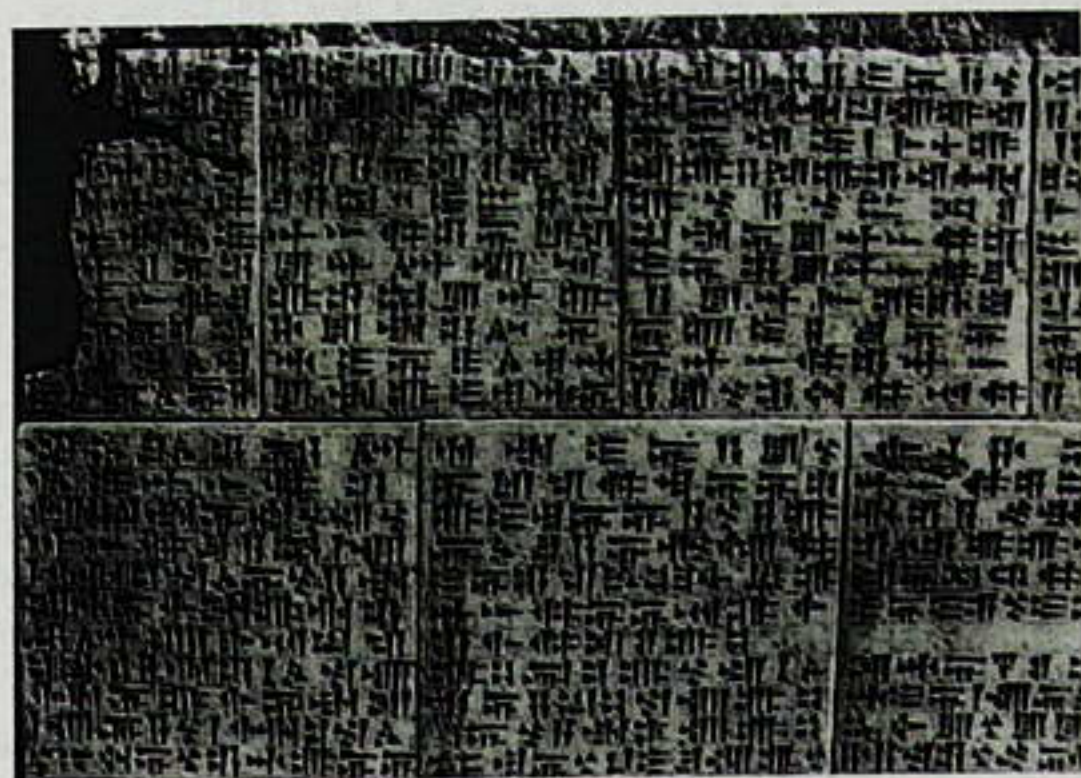
Նկ. 1. Սարդուրի II-ի տարեգրության պահպանված մասը (Վան, 1916 թ.):

Նկ. 2. Սարդուրի II-ի տարեգրության հայտնաբերման վայրը (Վան, «Գանձադուռ» 1916 թ.):

Նկ. 1. Արգիշթի II-ի Թանահատի արձանագրության դիմային և հակադարձ նիստերը:

Նկ. 2 Ռուսա II-ի Այանիսի արձանագրության անհրաժեշտ հատվածը:

Նկ. 1. Միջինբրոնզեդարյան (մ.թ.ա. XX-XVIII դդ.) և ուշբրոնզեդարյան (մ.թ.ա. XV-XIII դդ.) գտածոներ Ջորաց քարերից (Ստ. Լիսիցյանի հավաքածու):

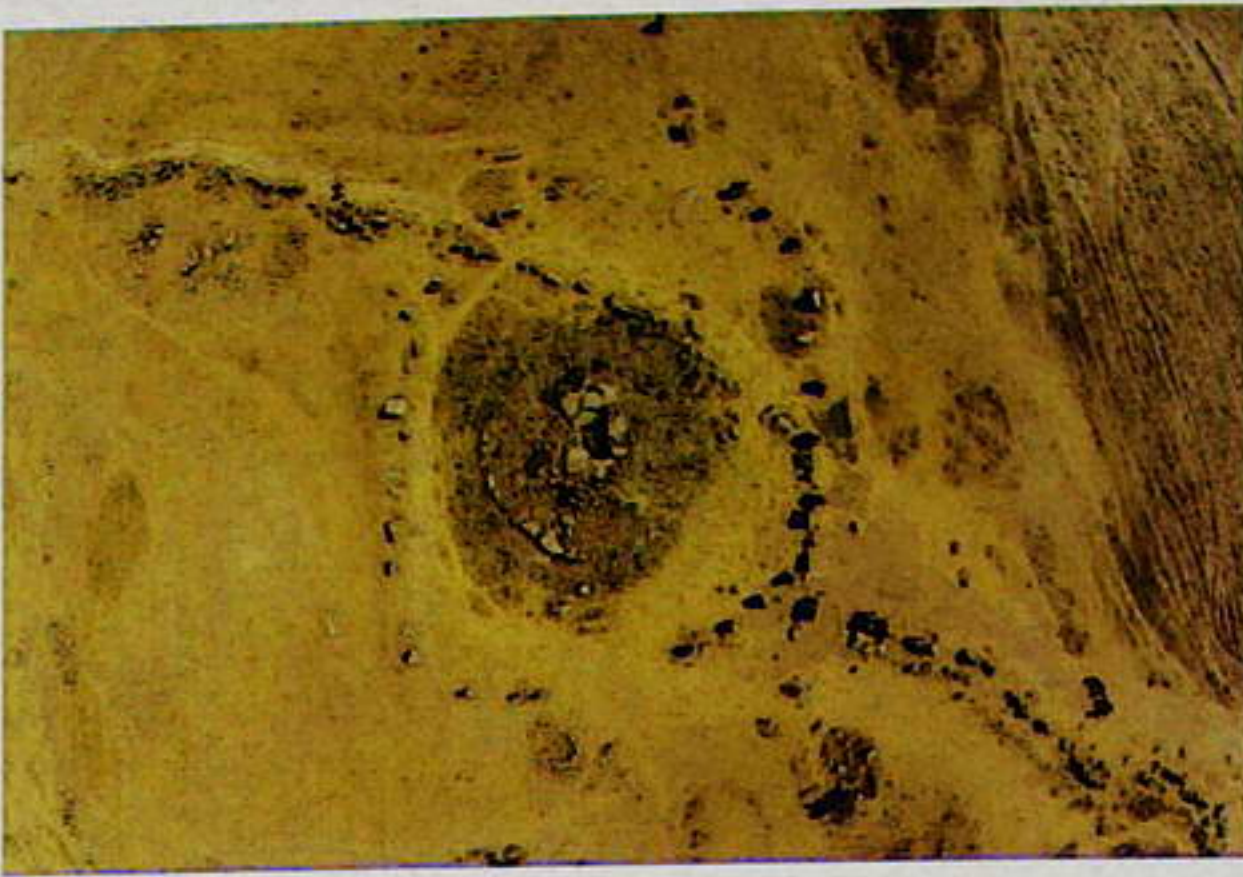

Նկ. 2. Գավազանի բրոնզե վերնամաս և զրահաշապկի բրոնզե թիթեղ Ջորաց քարերի երկաթեդարյան դամբարաններից (Օ. Խնկիկյանի պեղումներ):

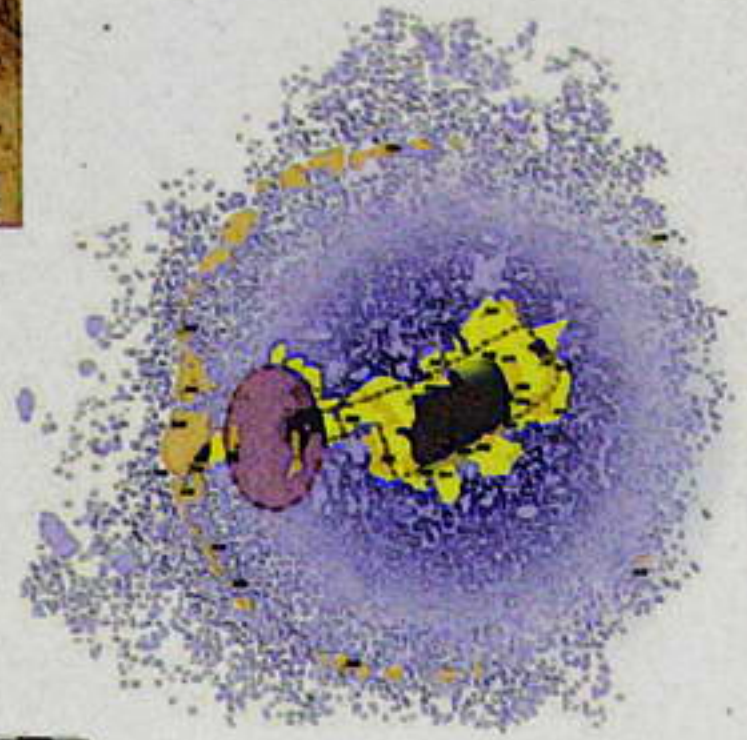
Նկ. 3. «Աստղադիտարան» հորջորջվող դամբարանից 2014 թ. հայտնաբերված երկաթեդարյան (մ.թ.ա. X-VIII/VII դդ.) խեցեղեն և երկաթե նիզակների մասեր (Ա. Փիլիպոսյանի պեղումներ):

Աղյուսակ V

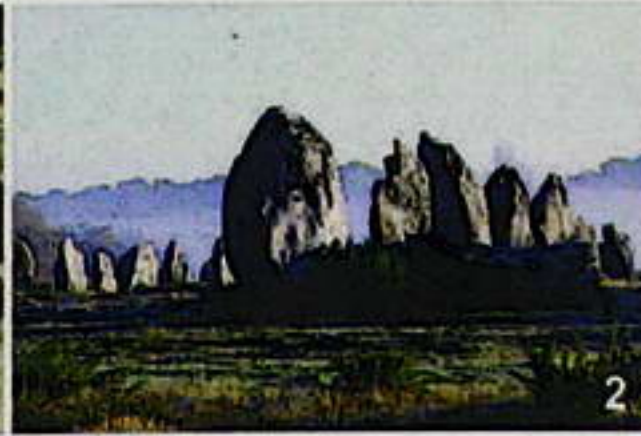
Նկ. 1. Զորաց քարերի
«աստղադիտարան»
հորջորջվող դամբարանի
ընդհանուր տեսքը վերևից:

Աղյուսակ VI

Նկ. 2. Զորաց քարերի «աստղադիտարան» հորջորջվող
դամբարանի դրոմոսի մուտքն արևմտյան կողմից (2015 թ.):

Աղյուսակ VII

Նկ.1 Գյորակլի թեփե (Փոքր Ասիա)
Նկ.2 Կառնակ (Բրետան, Ֆրանսիա)
Նկ.3 Կալլանիշ սթոունզ (Շոտլանդիա)
Նկ.4 Սթոունհենջ (Անգլիա)
Նկ.5 Կաուրիա-ստանտարի (Սիցիլիա)
Նկ.6 Կարնատակա (Հնդկաստան)
Նկ.7 Ուալ-Պալա (Կորսիկա)
Նկ.8 Կրոմլեխ Աստոա (Պակիստան)